

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA METAFORA ORQALI SO‘Z MA’NOLARINING KO‘CHIRILISHINING O‘RGANILINISHI.

Rustamova Dilfuzaxon Vohidjon qizi

Qo‘qon Universiteti ta’lim kafedrası o‘qituvchisi
rustamovadilfuza7755@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada metafora birligining so‘z ma’nolarini ko‘chirishi va yangi ma’nolarni hosil qilishdagi o‘rni o‘zbek tili nuqtayi nazaridan ochib berilgan bo‘lib, metaforaning o‘rni tilimizda mavjud bo‘lsa ham, uning yuzaga kelishi ya’ni voqealanishi uchun nutqiy vaziyatning muhimligi ta’kidlangan. Chunki metaforalarning semantikasidan kelib chiqqan holda ularni qo‘llash uchun vaziyatga mos semaga ega bo‘lgan metaforani tanlash lozim hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Ma’noviy ko‘chim, simbolizatsiya, ellipsis, sinesteziya, personifikatsiya.

Ma’noviy ko‘chim haqidagi an’anaviy ta’limot metaforaning bir necha turinigina ajratadi va metafora yasallishini qulay nutqiy vaziyatning yuzaga kelishi bilan bog‘laydi. Shu tufayli, metaforaga nisbatan kontekstlar va g‘oyalar almashinuvi (thoughts) deb yondashilmasdan, shunchaki so‘zlarga muqobil lisoniy vosita deb qaralib kelindi¹⁴. Bundan ko‘rinadiki metaforaning o‘rni tilimizda mavjud bo‘lsa ham, uning yuzaga kelishi ya’ni voqealanishi uchun nutqiy vaziyatning muhimligi ta’kidlangan. Chunki metaforalarning semantikasidan kelib chiqqan holda ularni qo‘llash uchun vaziyatga mos semaga ega bo‘lgan metaforani tanlash lozim hisoblanadi.

Olib borilgan ko‘plab tadqiqotlar ham ayni fikrlarni tasdiqlaydi, ushbu izlanishlarda olimlar metaforalar o‘xshashlikni ochmasdan, uni yaratadi, ya’ni metafora ilgari hech kimning hayoliga kelmagan ikki buyum o‘rtasidagi o‘xshash jihatlarni namoyish etadi degan fikrga kelganlar. Metaforaga bag‘ishlangan an’anaviy qarashlar metaforani undagi g‘oyalar almashinuviga turtki beruvchi funksiyalarni inobatga olmagan holda, shunchaki lisoniy birlik, kontekstual o‘sis deb baholadi. Holbuki, fikrning o‘zi metaforik harakterga ega, u qiyos orqali yuz ochadi va tilda o‘z ifodasini topadi.

¹⁴ Айвор А. Ричардс, М. Блек, Серл, А. Вебжитска. Ж.Лакофф. Н.Гудмен, и другие Теория Метафоры.- М.:Прогресс, 1990. –С. 58

Metaforaning dunyo tilshunosligidagi o‘rganilishi bilan bir qatorda, uning o‘zbek tilshunosligida ham tilimiz hamda nutqimizdagi o‘rni va rolini o‘rganish XX asrda ancha rivoj topdi. O‘zbek tilshunosligida metaforaning ildizlari Sharq mumtoz adabiyoti va falsafa maktablari bilan uzviy bog‘liqligini atroflicha tekshirgan U.S.Qobulova metaforani adabiy istiloh deb baholaydi hamda uni o‘xshatish (tashbeh)dan “bamisoli”, “misli”, “kabi”, “singari” so‘zlarining tushib qolishi evaziga farqlaydi.¹⁵ Metaforani istioraga ekvivalent o‘rnida qo‘yish¹⁶ ham ilmiy-adabiy merosimizda mavjud bo‘lib kelgan qarashlar mahsulidir.

O‘zbek tilshunosligida atqili olim, qator ilmiy izlanishlar muallifi M.M.Mirtojiyev metforalarni nutq hodisasiga va til hodisasiga oid turlarga ajratadi. Nemis tilshunosligidagi metaforalarning: personifikatsiya, allegoriya, sinesteziya deb nomlangan ko‘rinishlariga: “Nutq hodisasiga oid metaforalarning bu ko‘rinishlarini ba’zi o‘zgarishlar bilan til hodisasiga oid metaforalarga tadbiq etsa bo‘ladi. Bunda nutqning sof o‘z xususiyatlaridan kelib chiqqan simvolizatsiya va allegoriyalarni chiqarib tashlashga to‘g‘ri keladi.”¹⁷ Chunki simvolizatsiya nutq kechimidagi ellipsis bilan bog‘li sodir bo‘luvchi metaforadir. Allegoriya esa nutq kechimidagi qochirim va intonatsiya bilan bog‘li holatda yuzaga chiqadi. Shundan kelib chiqqan holda, til hodisasi bo‘lgan metaforalar oddiy metafora, personifikatsiya va sinesteziya kabi ko‘rinishlarga bo‘linadi¹⁸, deb munosabat bildiradi.

M.M. Mirtojiyevning ta’rificha, oddiy metaforani deyarli qisqargan o‘xshatish deb bo‘lmaydi. Oddiy metafora referentlarning oddiy qiyosi, o‘xshashligiga asoslansa, personifikatsiya jonsiz referentning jonli referentga o‘xshatilishiga; sinesteziya bir sezgida his qilingan referentning boshqa sezgi bilan his qilingan referentga belgilarini ongda umumlashtirib qiyoslanishiga, o‘xshatilishiga asoslanadi.¹⁹ Bunda keltirilgan fikrlardan kelib chiqadigan bo‘lsak nutqimizda mavjud metaforalar konteks talabi va yuzaga kelish sababi ya’ni, qanday holatda qiyoslanayotgan ikki predmetning qay jihatlari o‘xshatilayotganiga asoslanib oddiy metaforalardan rivojlanib murakkab metaforalarni hosil qiladi.

Tilshunos R. Qo‘ng‘urov metaforani yashirin o‘xshatish deb atab, uni oddiy qiyosdan farqlaydi: oddiy qiyos ham doim ikki asosiy ikki a’zodan tashkil topadi, metaforada esa faqat ikkinchi a’zo – o‘xshatilgan narsa qoladi, o‘xshagan narsa tushiriladi, lekin u

¹⁵ Qobulova U.S. Metaforik matnda integral va differentsial semalar munosabati (o‘zbek xalq topishmoqlarimisolida). Fil.fan.nom. ilmiy dar. Olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya, - Toshkent, 2007.

¹⁶ Qobulova U.S. Metaforik matnda integral va differentsial semalar munosabati (o‘zbek xalq topishmoqlarimisolida). Fil.fan.nom. ilmiy dar. Olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya, - Toshkent, 2007; shuningdek, Adabiyotshunoslik terminli lug‘ati. - Toshkent: O‘qituvchi, 1970

¹⁷ Mirtojiyev M.M. O‘zbek tili semasiologiyasi. - Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010. – B.96.

¹⁸ Mirtojiyev M.M. O‘zbek tili semasiologiyasi. - Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010. – B.97.

¹⁹ Mirtojiyev M.M. O‘zbek tili semasiologiyasi. - Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010

kontekstda ochiq sezilib turadi. Demak, metaforada tasvirlanayotgan predmet ana shu ikkinchi a’zo orqali idrok qilinadi.²⁰ M.Yo‘ldoshev esa, tilshunoslikda mazmun jihatdan metaforalarning uch turi, ya’ni odatiy metaforalar, sinestetik va jonlantirish metaforalari farqlanishini aytadi.²¹

Tilshunos olim N.M.Mahmudov ham metaforalar orasida sinestetik metaforalarni ajratadi va: “ Sinestetik metaforalar tarkibidagi so‘zlar o‘zaro zid, bir-biriga mutlaqo qarama-qarshi bo‘lishi ham mumkin. Bunday g‘ayriodatiy birikmalar “oksyumaron birikmalar” ham deb yuritiladi (mas. Yaxshidir achchiq haqiqat lek shirin yolg‘on yomon.- E.V.)”, deb yozadi.²²

O‘zbek tilshunosligida bir guruh olimlar va tadqiqotchilar jonlantirishni metafora qurshovida, uning mahsus turi sifatida izohlaydilar. L.Jalolova esa jonlantirishni metaforadan keskin farq qilib, uni mustaqil tasviriy vosita sifatida talqin etadi.

Uningcha, jonlantirish metaforadan farqli hodisa: “ unga insonga xos harakat, his-tuyg‘u, so‘zlash, fikrlash jonsiz predmetlarga ko‘chirilsa ham, lekin ular orqali inson tushunilmaydi”.²³

Metaforologiya sohasida zamonaviy paradigmalarni asosida tadqiqot olib borgan tilshunos Z. Tohirov nutqiy metaforik ma’no, ular vujudga kelishining lisoniy va nolisoniy omillari xususida anchayin yangi fikrlarni bayon etdi.²⁴ “O‘zbek tilida nutq jarayonida metafora sodir bo‘lar ekan, bu hodisa hosila sememadagi pragmatik sema hosil bo‘lishi bilan xarakterlanadi. Masalan, sher, burgut, lochin, ohu, qashqir leksemalarining shaxs bildiruvchi semema, la’l, charos, bodom, gul leksemalarining kishi a’zosini bildiruvchi semema hosil qilishi metafora bo‘lib, bunda hosila sememalar pragmatik ma’noga ega bo‘ladi”.²⁵

Tilshunos G. Qobuljonovning metafora talqiniga bag‘ishlangan ishi o‘zbek tilshunosligini yangi bosqichga ko‘tardi. Olima nutqiy metaforani lingvistikaning o‘rganish obyekti ekanligi haqidagi g‘oyasini dadil ko‘tarib chiqdi va poetik hamda nutqiy metafora bir hodisaning turli tomondan yondashish asosidagi har xil nomlari ekanligini, bundan narsaning serqirralik tamoyiliga tayanish lozimligini ta’kidlaydi. So‘z ma’nosining ko‘chishi

²⁰ Qo‘ng‘urov R. O‘zbek tilining tasviriy vositalari.- Toshkent, 1977.

²¹ Yo‘ldoshev M. Cho‘lpon so‘zining sirlari.- Toshkent, 2002. 73-bet.

²² Mahmudov N. O‘qituvchi nutq ma’aniyati.- Toshkent, 2009. 2-nashr, 80-b.

²³ Hasanov A.A. Abdulla Qahhor hikoyalarida jonlantirishlar lingvopoetikasi. Nauchniy mir Kazakstana. 4(32) 2010.- 37-38-b.

²⁴ Tohirov Z. Metafora leksema sememasining pragmatik semasi // O‘zbek tili va adabiëti. – Toshkent, 1983.– B. 73-77.

²⁵ Tohirov Z. Ko‘rsatilgan asar. – B. 74

bilan bog'liq lisoniy hodisalarni talqin etishda ana shu omillarga asoslangan tamoman yangi va o'ziga xos tadqiqot tilshunos S. Hojiev tomonidan yaratildi²⁶.

S. Hojiev dissertasiyasida ma'no ko'chishi faqat nominativ vazifa bajaribgina qolmaydi, balki ma'lum bir ijtimoiy ongda borliqning lisoniy tasvirini berishi vositasi sifatida talqin qilinadi. Ma'lumki, tilshunoslik fani taraqqiyotining hozirgi bosqichi struktural-funksional izlanishlardan tilda inson omili va shunga aloqador masalalar, ya'ni tilning dunyoni bilishdagi roli va borliqning lisoniy manzarasini yaratish, dunyoni bilishda kognitiv modellarning milliy o'ziga xosligi kabi tushunchalarni talqin qilishga qaratilgan kognitiv-semantik, sosiolingvistik va kul'turologik yo'nalishlar tomoniga e'tiborning kuchayishi bilan xarakterlanadi.²⁷ Bu borada tadqiqotchi Sh. Mahmaraimovanning "Olamning milliy lisoniy tasvirida teomorfik metaforaning kognitiv aspekti" nomli dissertasiyasi o'zbek tilshunosligida yangi hodisa bo'ldi. O'zbek tilida poetik nutq leksikasini tadqiq etgan B.Umurqulov metaforalar borasida alohida to'xtaladi hamda tilshunoslar: M.Mirzayev, S.Usmonov, I.Rasulov, R.Qo'ng'urov, A.N.Kojin, K.A.Dolinning izohlariga²⁸ qo'shimcha tarzda, hozirgi o'zbek poeziyasida uchraydigan poetik metaforalarni ikkiga bo'lib ko'rsatadi va ushbu guruhlarini 1) umumpoetik metaforalar; 2) individual metaforalar deb nomlaydi. B.Umurqulov har ikki guruh metaforalarning poetik ma'no ifodalashida kontekst va poetik an'ananing o'rni mavjudligini ta'kidlab o'tadi.²⁹

Metaforaning til va nutqdagi o'rni va ahamiyatini ochib berishda uning poetik nutqda mavjudligi ya'ni insonlarga kuchli ta'sir ko'rsatuvchi ekspressivlik xususiyatiga ega bo'lgan, barcha uchun tushunarli badiiy tilimizda metaforaning ahamiyatini ochib berish o'rinli hisoblanadi. Chunki badiiy nutqimizni metaforalarsiz tasavvur etib bo'laydi, badiiy tasvir vositasi sifatida ham, adabiy she'riy san'atlar tizimida ham metafora alohida o'rin tutadi. Metaforaning tilimiz va nutqimizda tutgan o'rnini tahlil qilishda uning badiiy tilimizda mavjudligi shartlarini tahlil qilish zarur deb o'ylaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Айвор А. Ричардс, М. Блек, Серл, А. Вебжитска. Ж.Лакофф. Н.Гудмен, и други е Теория Метафори.- М.:Прогресс, 1990. –С. 58.

²⁶ Hojiev S. So'z ma'nosining ko'chishi bilan bog'liq lingvistik hodisalar: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2007. – 23 b.

²⁷ Hojiev S. So'z ma'nosining ko'chishi bilan bog'liq lingvistik hodisalar: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2007. – 9 b.

²⁸ Umurqulov B. Poetik nutq leksikasi.- Toshkent: Fan. 1990. 59-66-b.

²⁹ Umurqulov B. Poetik nutq leksikasi.- Toshkent: Fan. 1990. 62-b.

2. Qobulova U.S. Metaforik matnda integral va differentsial semalar munosabati (o‘zbek xalq topishmoqlarimisolidi). Fil.fan.nom. ilmiy dar. Olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya,- Toshkent, 2007.
3. Qobulova U.S. Metaforik matnda integral va differentsial semalar munosabati (o‘zbek xalq topishmoqlarimisolidi). Fil.fan.nom. ilmiy dar. Olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya,- Toshkent, 2007; shuningdek, Adabiyotshunoslik terminli lug‘ati.- Toshkent: O‘qituvchi, 1970
4. Mirtojiyev M.M. O‘zbek tili semasiologiyasi.- Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010. – B.96.
5. Mirtojiyev M.M. O‘zbek tili semasiologiyasi.- Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010. – B.97.
6. Mirtojiyev M.M. O‘zbek tili semasiologiyasi.- Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010
7. Qo‘ng‘urov R. O‘zbek tilining tasviriy vositalari.- Toshkent, 1977.
8. Yo‘ldoshev M. Cho‘lpon so‘zining sirlari.- Toshkent, 2002. 73-bet.
9. Mahmudov N. O‘qituvchi nutq ma‘daniyati.- Toshkent, 2009. 2-nashr, 80-b.
10. Hasanov A.A. Abdulla Qahhor hikoyalarida jonlantirishlar lingvopoetikasi. Nauchniy mir Kazakstana. 4(32) 2010.- 37-38-b.
11. Tohirov Z. Metafora leksema sememasining pragmatik semasi // O‘zbek tili va adabiëti. – Toshkent, 1983.– B. 73-77.
12. Tohirov Z. Ko‘rsatilgan asar. – B. 74
13. Hojiev S. So‘z ma‘nosining ko‘chishi bilan bog‘liq lingvistik hodisalar: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2007. – 23 b.
14. Hojiev S. So‘z ma‘nosining ko‘chishi bilan bog‘liq lingvistik hodisalar: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2007. – 9 b.
15. Umurqulov B. Poetik nutq leksikasi.- Toshkent: Fan. 1990. 59-66-b.
16. Umurqulov B. Poetik nutq leksikasi.- Toshkent: Fan. 1990. 62-b.